

Mindre bidrag

Kønsskifte på gammeldansk – om genus af garth

En del af charmen ved arbejdet som ordbogsredaktør består i dets uforudsigelighed. Når man henter bundtet af sedler på et ord, ved man aldrig, om artiklen er færdig efter en halv time, eller der ligger dages dont forude, om materialet vil bekræfte for længst fastslået viden, eller der vil vise sig nye, overraskende forhold. Den stramt redigerede ordbogsartikel tillader kun summariske meddelelser også af nye iagttagelser, og det er da velkomment at kunne fremlægge dem under mindre bundne former – fx i *Danske Studier*. Som den følgende redegørelse trækker på Gammeldansk Ordbogs ressourcer, anvender den ordbogens forkortelser for kilder og anden litteratur, som er opløst til sidst. Inden seddeludskrivningen gennemførte ordbogen en kontrol af de foreliggende gammeldanske tekstudgaver, hvad der forklarer afvigelser mellem de nedenfor bragte citater og udgaverne.

For de udvalgte lykkelige, der har tre køn i deres sprog, er det en selvfølge, at *gård* er maskulinum, og sådan har det været, så langt tilbage vi kan følge de nordiske sprog. »Sitir kunung sialfer j garthe sinum«, hedder det i Skånske Lov, her citeret efter det stockholmske håndskrift B 74 fra ca. 1250 (bl. 80^r). I de yngre middeldanske kilder viser ordets køn sig sikrest ved pronominal henvisning som i Valdemar den Stores skildring af sin forsvarspolitik; landet lå åbent for de sydligte naboer

Før ieg fik giort mellom oss en gaar
Han stor ther wel i twsende aar (Rimkr.127,3942)

– hvor »gaar« naturligvis betyder 'hegn', nærmere bestemt Dannevirke.

Ved redigeringen af artiklen *garth* til Gammeldansk Ordbog viste det sig imidlertid, at ordet er femininum i en række kilder. På Han herredsting bekræftede man den 15/9 1505 ejerforholdet til en gård: »ok stodh for^{ne} her Anders Cristernsß i for^{ne} gardh och induarde hennæ meth alle henness rette tillegelsse«. Alene i citatet her gør gentagelsen af det feminine pronomen en fejlskrivning usandsynlig, og Gammeldansk Ordbogs materiale er for stort til at lade sig bortforklare.

Meget omfangsrigt er det nu ikke, hvad der bl.a. skyldes en forstandig excerpering, som har forbigået lidet oplysende forekomster. Af samme grund skal antallet af belæg i det følgende tages med et gran salt. Blandt Gammeldansk Ord-

bogs ca. 1000 sedler på *garth* afslører kun en mindre del ordets genus, nemlig godt 200, som ganske vist giver et noget større antal belæg, især takket være den ihærdige registrering af varianter fra landskabslovene. Mere end 80% af disse genusbestemte belæg har maskulinum, 47 femininum, mens et dusin har pronomi-
net *then* henvisende til *garth*.

Eksemplerne på *garth* som maskulinum stammer fra hele den gammeldanske periode, hvad de to citater ovenfor viser. De ældre middeldanske belæg findes i landskabslovene, som alle undtagen Valdemars sjællandske Lov har eksempler på maskulinum af ordet. Dette genus er bevaret i hovedmassen af de yngre lovaskrifter, uanset deres geografiske proveniens, hvad der naturligvis ikke er betydningsløst, men vanskeligt at vurdere; det kan tolkes som udtryk for skriverens sprog, som vidnesbyrd om hans stræben efter at applicere en tillært, men fremmed norm eller som udslag af hans troskab mod forlægget.

De ikke-juridiske kilder afslører ekstremt sjældent ordets køn, i ordbogens materiale kun tre steder. I SJt. en skånsk tekst fra ca. 1425, findes »i *sinum garth*« (10,11f), og i Ghementrykkene forekommer maskulint pronomens dels i Rimkr, der blev citeret ovf., dels i PLaale (nr. 314).

Den dominerende kildegruppe er diplomerne, der har leveret næsten 90% af belæggene på *garth* som maskulinum. Ud fra en kronologisk synsvinkel er de ikke særlig interessante, idet de fordeler sig jævnt over hele den periode, hvorfra vi har dansksprogede diplomer, dvs. fra kort før 1400 til 1515, som er Gammeldansk Ordbogs øvre tidsgrænse.

Derimod er den geografiske distribution påfaldende. Diplomerne er ganske vist udstedt over hele riget, ja unionsområdet, men der er meget få eksempler på maskulinum fra Jylland. Herfra stammer kun 23, og af dem er godt halvdelen, 12, udstedt af kongens kancelli, altså ført i pennen af professionelle, der fulgte kongen på hans rejser. Deres sproglige norm er med andre ord uafhængig af udstedelsesstedet. Til denne gruppe må man også henregne et diplom, der er udstedt i Flensborg, antagelig i 1412, og som tegner sig for fire af de resterende 11 belæg; på diplomets bagside har skriveren nemlig anført en (korrekt) indholdsbetegnelse: »Iuer Iwlls oc hans husfrue Bertes sköte breff vpa then garth the salde myn fru d. M.«, dvs. dronning Margrethe, i hvis tjeneste han åbenbart var. I jagten på ægte jysk skrivende kan endnu én uvedkommende fældes på sit tydeligt østdanske sprog; det hjælper ikke at udstede sit pantebrev i Flensborg, når det er halandsk gods, der pantsættes, og med skrivemåder som »Alla the män som *thetta breff* see eller höre helsar iak Paual Fælaksß kärlika *meth* gudh« (12/5 1422). En importeret skriver er det formentlig også, der har arbejdet for rigshovmesteren Anders Jacobsen Lunge til Egede på Sjælland, da han den 2/7 1419 indgik en aftale om arvet gods i Vendsyssel; i hvert fald findes samme hånd i et sjællandsk gælds-brev til Lunge af 5/5 1416. Tilbage bliver fem diplomer (fra 22/11 1420, 10/7 1424, 21/3 1461, 22/10 1504 og 7/4 1510), der uafviseligt er knyttet til Jylland, såvel norrø- som sønderjyske. De er alle udstedt af privatpersoner, altså ikke lokale domstole, men har ellers ingen relevante fællestræk. Man tør vel ikke afvise de fem jyske forekomster af maskulinum som skrivefejl, men påfaldende fåtallige er de.

Det er først i de yngre middeldanske kilder, *garth* optræder i feminine gevandter. I Jyske Lovs kapitel om gårder hedder det »tha sculæ markæ mæn repæ garthæ. oc wittæ hwæm thæn garth hørthæ til« (DgI..II:478,6f); et halvt hundrede håndskrifter har i stedet for »thæn garth« pronominal henvisning, næsten alle i maskulinum, men fire i femininum. Kun ét af disse håndskrifter, AM 10,8°, kan stedfæstes, nemlig til Horsens, hvor Johs. Nielsen i 1490 udarbejdede ikke blot denne afskrift, men også AM 9,8°, som har hankøn her. Noget sikkert vidnesbyrd om senmiddelalderens sprog i Horsens aflægger AM 10,8° altså ikke, men afvigelsen fra traditionen påkalder sig dog interesse.

Bortset fra varianterne til dette ene sted i Jyske Lov stammer alle belæg på *garth* som hunkøn fra diplomer. I tid spænder de fra ca. 1450 til 1515, er altså temmelig sene.

Geografisk ligger tyngdepunktet i Nørrejylland; her er så godt som alle diplomerne udstedt, og selv om de ikke er jævnt fordelt, er hele det nørrejyske område repræsenteret. Den udstedende instans er typisk herredstinget eller tilsvarende lokale domstole, undertiden også ting for mindre områder helt ned til sognet. Kun i to tilfælde er en højere instans involveret, nemlig kongens retterting, men begge dets domme (af hhv. 4/3 1504 og 22/10 1505) gentager de pågældende steder lavere instansers kendelser; en sammenligning mellem Harbo bygdetings original af 28/6 1503 (JyTingsv.5-11) med gengivelsen i 1504 (DipHars.94-96) viser, at rettertingsdokumentet har overtaget genus fra forlægget. Som en særlig gruppe står afskrifterne i Dueholm klostres brevbog, der næsten alle er indført med samme hånd omkring 1490; i denne mørsingbos pen er *garth* femininum.

Kun fire diplomer forstyrrer billedet af hunkøn som en jysk specialitet, og af dem kan de to afskrives som uvederhæftige. Det gælder et københavnsk skøde af 29/9 1439, hvis genstand er »myn gaarth, som ær grund oc bygning meth alle hendis tilliggelse«; her er det nærmeste substantiv, »bygning«, rimeligvis kommet til at bestemme pronominets genus. Værre er det gået i et skånsk pantebrev fra 7/1 eller 10/7 1448, som er så skødesløst skrevet, at sammenhængen er gået fløjt, og i forvirringen bliver der henvist til »gaar« med »hænne«. Tilbage bliver to diplomer fra øerne, som har hunkøn, det ene skrevet på Odense rådhus den 24/3 1460, hvor der to gange henvises med femininum til en gård; ganske vist ligger hun i Ribe, men det skulle dog ikke slå en fynbo ud af kurs. Det andet er en regest fra 1476 i den kalundborgske registratur; originaldiplomet af 2/2 1396 har slet ikke pronominal henvisning til *garth* og viser heller ikke på anden måde ordets køn, og indholdet har aldeles ingen berøring med Jylland.

Som nævnt er der ganske få eksempler på *thæn* henvisende til *garth*. De stammer alle fra diplomer, udstedt i hele perioden, i alle egne af riget og af instanser på forskellige niveauer. Flere af dem har *thæn* alternerende med *han* eller *hun* i en uigennemskuelig forvirring, fx »Thy tilbynder iegh megh och mynæ arwingher at frij och hemell for^{de} kloster then for^{de} gard och hønnes tilliggelsæ for alle the, ther kwndæ met rætte pa then tale« (DiplDueh.4,6-9).

I det store og hele er den geografiske distribution af maskulinum og femininum af *garth* komplementær: øst- og ødansk har bevaret det oprindelige genus, mens jysk har innovationen femininum. En præcis afgrænsning af området med hun-

køn er ikke mulig, for kilderne viser intet sikkert om Sønderjylland. Også kronologien er uvis, da materialet ikke tillader fastsættelsen af et begyndelsestidspunkt, og intet tyder på, at femininum er ved at forsvinde i 1515. Det er maskulinum heller ikke, som det fremgår af den svage position, *then* har: fælleskøn er langt fra slået igennem.

For at undersøge, om *garth* er et særtilfælde, har jeg gennemlæst de gammeldanske afsnit i fire jyske diplomudgaver, hvorfra mere end halvdelen af Gammeldansk Ordbogs belæg på femininum stammer, DiplDueh, DiplVib, JyTingsv og DiplHars. I disse tekster er en halv snes ord jævnlige femininum, bl.a. *laghævth*, *mylne* og *toft* (se fx JyTingsv.24,6f, 18,11f og 8,27ff). De er alle gamle hunkønsord og kan altså ikke paralleliseres med *garth*. Det kan derimod sammensætninger med *stath* 'sted' som sidsteled, for også de kan være femininum, skønt *stath* oprindeligt var maskulinum: »then byghe sthet po Rafwenshiæ meth hinnes reitthe til legels« (JyTingsv.72,11f). I alt har jeg fundet tre eksempler, foruden det netop citerede to belæg på *garthstath* (JyTingsv 11,10-17 og DiplHars.96,4, hvis læsning er korrigeret afgørende af Gammeldansk Ordbog). Hyppigere er *stath* imidlertid neutrum ligesom i moderne dansk, og det gælder ordet både som simpleks og som andet sammensætningsled (fx DiplDueh.7,30 og JyTingsv.24,26): i så henseende adskiller det sig altså fra *garth*. Et eneste sted henvises der til det gamle hankønsord *haghe* med *hun* (DiplVib.127,10), og en enkelt gang overgår samme skæbne »gossæ« 'gods' (JyTingsv.68,27), sandsynligvis dog ved en fejltagelse: ejendommen er kort forinden omtalt som »gordh«. Til *garth* kan man formentlig også henregne en række belæg, hvor navne på ejendomme er femininum, selv om de ikke har *garth* som sidsteled, fx »Wrup oc hynnes rætte tillegilsse« (JyTingsv.119,12); *garth* er nemlig den almindelige betegnelse for en ejendom med jord og evt. bygninger og kan derfor være impliceret med navnets nævnelse.

På baggrund af denne meget foreløbige orientering i de jyske kilder ser det ud til, at *garth* er et særtilfælde; i det mindste er jeg ikke stødt på andre ord, hvor materialet med tilnærmelsesvis samme vægt demonstrerer en udvikling fra maskulinum til femininum.

Påfaldende nok er maskulinum meget sjældent i de fire diplomudgaver og findes kun ved oprindelige hankønsord; jeg har noteret tre sikre eksempler, »saltkædhel« (DiplVib.44,24ff), »fiskegarthe« (JyTingsv.60,18) og »gord« (DiplHars.50,36f), hvoraf det sidste figurerer ovenfor under de generende jyske eksempler på maskulinum, men i øvrigt ikke er ganske overbevisende, da ordet lidt senere i samme diplom (51,3) er femininum.

Det har længe været kendt, at jyske middelalderlige kilder har vaklen med hensyn til ordenes fordeling på neutrum hhv. ikke-neutrum (se fx JyTingsv.XXIf, jf. DSH.I:269f), og derfor har der ikke været grund til at undersøge forholdet her, men det skal naturligvis nævnes, selv om *garth* kun ganske sporadisk optræder som neutrum og vistnok ikke i de gammeldanske dele af de fire diplomudgaver.

Det revolutionerer selvfølgelig ikke den danske sproghistorie, at *garth* kan være femininum, men det er dog rimeligt at gøre opmærksom på sagen, fordi den hidtil kun har været genstand for summarisk omtale, så vidt jeg ved. Kalkar giver nogle eksempler uden kommentar (KalkO.2:106b,42ff), en forvrøvet note i ud-

gaven af StegeBysB gør ordet til hunkøn i fynsk (s. 5 note 1), mens indledningerne til DiplDuch og JyTingsv bringer forholdet i sin jyske sammenhæng. Ud-giveren, arkivar Oluf Nielsen, skildrer usikkerheden med hensyn til neutrum : fælleskøn i kilderne og knytter den direkte til moderne jysk, hvorefter det hedder om den typiske skriver: »han siger hun om Gård (51²², 68²¹, 76⁶) og Gods (68²⁷), alt Vidnesbyrd om, at Skriveren ikke har haft Forestilling om Ordnes Køn« (Jy Tingsv.XXII, jf. DiplDuch.XXIX).

Set i lyset af Gammeldansk Ordbogs materiale er fremstillingen ikke helt rimelig: genus af *garth* ligger fast, mens det enestående *goths*-eksempel som nævnt nok er en fejl. Endvidere findes der belæg på femininum fra egne, hvor man i dag så udmærket kan holde rede på to, stedvis tre køn – foruden fra områder med vestjysk genus, som er dem, Oluf Nielsen har i tankerne.

På baggrund af det lidet omfattende materiale, der her er inddraget ud over Gammeldansk Ordbogs belæg på *garth*, er det hasarderet at fremsætte forklaringer på ordets genusskifte i jysk. Det par spæde forsøg, der afslutningsvis skal meddeles, fremsættes da også kun som ideer til nærmere overvejelse og afprøvning.

Professor, dr.phil. Inger Ejskjær, som jeg har haft stort udbytte af at diskutere sagen med, har foreslået, at udviklingen kunne skyldes analogien til et fonetisk ligeartet ord, der er femininum, og som kunne tænkes hyppigt at optræde i forbindelse med *garth*, nemlig *jorth*. En gennemgang af Gammeldansk Ordbogs seddelmateriale har imidlertid vist, at nok forekommer vendingen *garth ok jorth* og lignende, nemlig en snes gange, men altså slet ikke i et omfang, der kan forklare et så frekvent ords ændrede mønster. Langt hyppigere er den allittererende forbindelse *garth ok grund*, der dog ikke kan forklare femininum af *garth*, da *grund* selv er maskulinum. Heller ikke andre af de substantiver, der hyppigt knyttes til *garth*, giver nogen plausibel forklaring på udviklingen.

I de moderne jyske tokønsområder har bestemtheds morfemet en form, der lyd-historisk set nok er udviklet af bestemt form femininum. Man kunne da tænke sig et fællesnørrejysk overgangsstadium fra trekønssystemet til de nuværende hhv. vestjyske og tokønnede systemer, som skulle være kendetegnet ved, at femininum er på vej til at udkonkurrere maskulinum. Det stadium skulle de yngre middeljyske diplomer i givet fald afspejle; de præges i hvert fald af følgende fire tendenser: 1) en del ord kan være såvel neutrum som ikke-neutrum, 2) der henvises oftere med feminint end med maskulint pronomen, 3) enkelte oprindeligt maskuline ord kan være femininum, derimod ikke maskulinum, 4) der kan henvises ved 'den' til ikke-neutrale ord.

Rigtig overbevisende er hypotesen ikke, dertil er eksemplerne på genusskifte for få og bortset fra *garth* for inkonsekvente. Det undersøgte materiale er ganske vist ikke stort, men udsøgt: det er primært i diplomstoffet, sådanne hidtil oversete sproglige træk skal søges, fordi den kildegruppe ikke er udnyttet i GG. Derfor er det diplomerne, der vil være Gammeldansk Ordbogs afgørende force i fremstillingen af morfologiske og muligt lydhistorisk relevante forhold.

Foreløbig er det adrueligst at regne *garth* for et særtilfælde på linie med andre enkeltstående ords genusskifte, og sådanne isolerede tilfælde kendes også ellers (Kort&c.§185 Anm.). Man kan håbe på, at fremtidige undersøgelser vil fremdrage materiale, der tillader sikrere slutninger om de mulige perspektiver i denne lil-

le detalje af den danske sproghistorie. Indtil videre må den rubriceres som et blandt flere fænomener, der er forsvundet uden at sætte sit mærke på senere sprogtrin, et memento om, at sproghistorien ikke forløber efter en snor, og dermed en advarsel mod at slutte direkte fra moderne dialekter til ældre sprogtrin.

Litteratur

- DgL.II: *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene II. Jyske Lov*, v. Peter Skautrup. København 1933.
- DiplDueh: *Dueholms Diplomatarium. Samling af Breve 1371-1539, der i sin Tid ere opbevarede i St. Johannesklosteret Dueholm paa Morsø*, v. O. Nielsen. København 1872.
- DiplHars: *Harsyssels Diplomatarium. En Samling af hidtil utrykte Diplomer fra Tiden før Reformationen*, v. O. Nielsen. København 1893.
- DiplVib: *Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1559*, v. A. Heise. København 1879.
- DSH: Skautrup, Peter: *Det danske sprogs historie I-V*. København 1944-70.
- GG: Brøndum-Nielsen, Johs.: *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling I-II*. 2. udg. København 1950-57. III-VIII. København 1966-73.
- JyTingsv: *Gamle jydsk Tingsvidner*, v. O. Nielsen. København 1882.
- KalkO: Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700) I-VI*. 2. udg. København 1976.
- Kort&c: Bennike, Valdemar og Marius Kristensen: *Kort over de danske Folkesprog*. København 1898-1912.
- PLaale: *Danmarks gamle Ordsprog. I:1 Peder Låles Ordsprog*, v. Iver Kjær og Erik Petersen. København 1979.
- Rimkr: *Den danske Rimkrønike I*, v. Helge Toldberg. København 1961.
- SjT: *Sjælens Trøst (»Siæla Trøst«)*, v. Niels Nielsen. København 1937-1952.
- StegeBysB: *Stege Bys Bog*, v. F. Bojsen. København 1904.

Marita Akhøj Nielsen